

Rustam UMURZAKOV,
FarDU adabiyotshunoslik kafedrası dotsenti, (PhD)
E-mail: rustamumrzoqov@mail.com

F.f.d., professor U.Rasulova taqrizi asosida

THE IMAGE OF CHILD AS A THEORETICAL PROBLEM

Annotation

This article provides a theoretical analysis of the artistic image and its nature. The manifestation of the image as an individualized generalization, in which things and events are a combination of particular features with the general aspects of the event, is explored. As tool that ensure the vitality of the artistic image, such elements of the image as the author's description, portraiture, artistic psychologism and characteristic speech are studied.

Key words: artistic image, child image, typical image, symbol, prototype, types of image, psychogenetic theory soicogenetic theory, youth psychology.

ОБРАЗ РЕБЁНКА КАК ТЕОРЕТИЧЕСКАЯ ПРОБЛЕМА

Аннотация

В статье анализируется образ и его природа в художественной литературе в теоретическом отношении. Исследуется индивидуализация как обобщенное выражение образа, анализируются как обобщенные так и своеобразие стороны явления. Изучаются такие элементы изображения как характеристика автора, портрет, художественный психологизм, речь персонажа, которые являются средствами обеспечения живости художественного образа. В художественной литературе описание образа ребёнка и детства трактуется как один из вечных и важных художественных образов, он ассоциируется с символом духовной чистоты, благодеяния, искренности, а также считается общей концепцией художественного произведения.

Ключевые слова: художественный образ, образ ребёнка, символ, типичный образ, прототип, виды образа, психогенетическая теория, социогенетическая теория, возрастная психология.

BOLA OBRAZI NAZARIY MUAMMO SIFATIDA

Annotatsiya

Ushbu maqolada badiiy adabiyotda obraz va uning tabiati nazariy jihatdan tahlil etilgan. Obrazning individuallashtirilgan umumlashma sifatida namoyon bo'lishi, unda narsa-hodisaning umumiy jihatlari bilan birga o'ziga xos xususiyatlarni mujassamlashtirishi tadqiq etilgan. Muallif xarakteristikasi, portret, badiiy psixologizm, personaj nutqi kabi tasvir unsurlari badiiy obrazning jonliligini ta'minlovchi vositalar sifatida o'rganilgan. Bola obrazi va bolalik tasviri badiiy adabiyotning doimiy va eng muhim obrazlaridan biri sifatida talqin qilinib, u badiiy obraz sifatida ruhiy poklik, ezgulik, samimiylik ramzi bo'lib assotsiatsiyalanishi hamda badiiy asarning umumiy konsepsiyasi uchun asos hisoblanishi xulosalangan.

Kalit so'zlar: badiiy obraz, bola obrazi, timsol, tipik obraz, prototip, obraz turlari, psixogenetik nazariya, sotsiogenetik nazariya, yosh psixologiyasi.

Kirish. Obraz haqidagi dastlabki fikrlar Arastuning "Poetika" [1] asarida uchraydi. Unda "obraz" o'rinda "mimesis" iborasi ishlatilgan. "Mimesis" tabiatga taqlid, degan ma'noni anglatadi. Antik dunyo adabiyotida ayrim shaxslardagi umumiy tomonlar haqida ong'li tasavvur shakllangan ko'zga tashlanadi. Bu tasavvurni nazariy jihatdan asoslagan yunon faylasufi Arastu yuqorida zikr etilgan asarida tarixga nisbatan poeziya umumiyroq tomonlarga bog'liqligini, poeziya umumiyroq hodisalar haqida, tarix esa, ayrim voqealar to'g'risida bayon qilishini yozadi.

Mavzuga oid adabiyotlar tahlili. Badiiy obraz masalasida o'zbek nazariyotchi olimlari qarashlari o'rtasida umumiylik ko'zga tashlanadi. Ular orasida B.Sarimsoqov va D.Quronovlarning masalaga yondashuv usullarida o'ziga xoslikni ko'rishimiz mumkin. Jumladan, B.Sarimsoqov "obraz" atamasining etimologiyasi haqidagi T.Rasulov va H.Karimov fikrlariga o'zining ba'zi e'tirozlarini bildirib, "obraz" so'zining "paydo qilmoq, yaratmoq" ma'nolaridan kelib chiqqanini isbotlaydi.

Adabiyotshunos D.Quronovning fikricha, ko'p ma'noli "obraz" so'ziga "biror nimaning ong'dagi aksi" ma'nosi asos bo'lib xizmat qiladi [2]. Obrazni moddiy olamning inson ong'dagi bevosita aksi sifatida tushunish bu

obrazni gnoseologik tushunilishini anglatadi. Umuman, o'zbek adabiyotshunosligidagi adabiyot nazariyasiga oid tadqiqotlar ichida D.Quronov qarashlari ilmiyligi, muammoga yangicha rakurslarda obyektiv yondashganligi, adabiyotshunoslikka oid jahonning yangi nazariyalari asosida "to'yinganligi" bilan ajralib turadi. Jumladan, olimning badiiy obraz masalasidagi qarashlari ham bir nuqtada qotib qolmagan, nazariy fikrlar u yaratgan har bir darslikda rivojlantirib borilganini kuzatishimiz mumkin.

Badiiy obrazning ruhiy va aqliy asoslari ham muhim ahamiyatga ega. Uning ratsional va emotsional birlik sifatida tushunilishiga sabab, u o'zida aql va hisni birlashtiradi. Ijodkordagi ruhiy va aqliy jarayonlar badiiy kechinmani yuzaga keltiradi. Nazariyotchi B.Sarimsoqovning fikricha, obrazning doyasi hissiyot bo'lsa, murabbiyi aql va mantiqdir. Bularning obraz tarkibida uyg'un bo'lishi obrazlilikning bosh mezonini sanaladi. "Agar obraz tarkibida faqat hissiy meyor ustun bo'lsa, u holda uning hayotiy mantiq bilan uyg'unligiga putur yetadi... Agar obraz tarkibida aql (ratsio) ustunlik qilsa, obrazning ta'sirchanligiga, keng ma'noda badiyiligi rahna yetadi. Mana shu bois kechinma ijodkor ruhini chulg'ab, fikri-zikrini band etgan jarayon sifatida muhim ahamiyat kasb etadi. Badiiy kechinmaning ham hissiy, ham aqliy nisbatini qay

darajada uyg'un qamrab olinishiga qarab badiiy obrazning barkamollik darajasi belgilanadi".[3] Shu bilan birga ijodkorning o'zi yaratgan xarakter mohiyatiga kirgani sari qahramonlariga nisbatan hissiy munosabatida o'zgarishlar yuzaga kelishi isbotlangan. Kuzatishimizcha, asar so'ngida ko'proq hissiy munosabat birlamchilik qiladi. Xususan, bola obrazi yetakchi bo'lgan qissalarda bu jihat yaqqol seziladi. Jumladan, "Shum bola"da bosh qahramonning G'afur G'ulom izmidan "chiqib ketishi", Chingiz Aytmatovning "Oq kema" qissasi so'ngida Bolaning halok qilinishi, Nurali Qobulning Norbo'tani ("Tubsiz osmon") nobud qilishi voqeligida bolaga achinish, bolalik davriga nisbatan hissiy qarash mavjud. YA'ni muallif obraz ruhiyatiga kirgani sari unda hissiy munosabat o'zgarib boradi. Yozuvchining bola obraziga ratsional munosabati uning atrofidagi kishilar va voqealarda, muallifning voqelikka bolalarcha beg'ubor nigohida ko'zga tashlanadi. Shu o'rinda yana bir mulohaza tug'iladi, adabiy qahramonning asar so'ngida muallifga bo'ysunmay qo'yishi, ya'ni xarakter mantig'i, badiiy haqiqatga mos harakat qilishi bu – insonning bora-bora Yaratganga itoatsizligi, ilohlar istagiga qarshi borishiga o'xshaydi.

Tadqiqot metodologiyasi. Badiiy adabiyotda inson obrazini yaratish jarayoni konflikt, syujet, kompozitsiya, ijodiy metod, tipiklashtirish, individuallashtirish, tarixiylik, badiiy to'qima va uslub kabi omillar bilan bog'liq. Adabiyotshunoslikda inson obrazini bir qator turlarga bo'lib tasniflash tajribasi mavjud. Bunda qaysi jihatning asos qilib olinishi muhim sanaladi. Tasniflarga ko'ra badiiy obrazlar estetik ideal bilan munosabati, ijodiy metodi, yaratilish usuli, umumlashtirish darajasi, murakkablik darajasi, estetik belgisiga ko'ra farqlab o'rganiladi.

Umumlashtirish darajasiga ko'ra badiiy obrazlar ikki jihatdan tasniflanadi. Shulardan asosiysi inson obraziga tatbiqan bo'lib, individual obraz, xarakter va tipga ajratiladi. Individual obraz o'ziga xos fe'l-atvori, gap-so'zlar, betakror xususiyatlari bilan farqlansa, xarakterda muayyan davr va muhit kishilariga xos individual xususiyatlarni o'zida mujassam etgan obraz tushuniladi. Xarakter orqali jamiyatning joriy holati tadqiq etiladi. Xarakter yaratish yozuvchidan katta mahorat talab etadi va bu bir qancha omillarga bog'liq. Jon Golsuorsining fikricha, "bu dunyoda odamlarga ko'ngilxushlik baxsh etishdan boshqa ham yozuvchining zimmasida biron vazifasi bo'lsa, bu vazifa shundan iboratki, u xarakter yaratib, odamlarni o'ylashga va his qilishga majbur qilishdir"[4]. Shuningdek, xarakter yaratishda birinchi omil sifatida Jon Golsuorsi o'tkir yumorni ko'rsatib, uni "hayot nafasi" deb ataydi. Ana shunday yumor tuyg'usi kuchli rivojlangan bola obrazlari badiiy adabiyotda ko'p uchraydi. O'zbek adabiyotidagi Shum bola ("Shum bola"), Hoshimjon ("Sariq devni minib"), Qo'shoqvoy ("Ikki karra ikki – besh") kabi obrazlarda biz o'tkir kulgining bolalarga xos talqinlarini ko'rishimiz mumkin. Shuningdek, jahon adabiyotshunosligida syujet unutiladi, xarakter qoladi, degan qarash ham mavjud.

Tipik obraz esa, muayyan ijtimoiy-tarixiy muhitga xos umumiy xususiyatlarni o'zida mujassamlashtirgan umumlashma obraz sifatida o'rganiladi. XX asr o'zbek qissalarida bola obrazini jabrdiyda, tashqi muhitdan aziyat chekuvchi sifatida tasvirlash tipik xususiyat hisoblanadi. Bu davr qissalarida beg'ubor damlarning erta boy berilishi bolalik motivining xarakterli jihati sanaladi.

Tahlil va natijalar. Badiiy adabiyotning doimiy va eng muhim obrazlaridan biri sifatida bola obrazi va bolalik tasviri alohida ahamiyatga ega. Bola obrazi haqida gapirilganda, uning badiiy asardagi yaxlitligi va markaziy o'rinni egallashi nazarda tutiladi. U umumlashma obraz sifatida o'z ichiga bola obrazlarining tipologiyasi, bola dunyosi, bolani o'rab turgan muhit va bola obrazining ruhiyatini qamrab oladi. Obrazlarda bolalar xarakterining turli ko'rinishlari namoyon bo'ladi. Bolaning dunyosi uning

shaxsiy maydoni bilan belgilanadi. Bolaning muhiti uning tegrasidagi voqelik (oila, mulqot va boshqalar) sifatida talqin etilib, ana shu muhit ta'sirida uning tabiiy, ijtimoiy va individual rivojlanishidagi jihatlar namoyon bo'ladi.

Bolalik eng qadimgi davrlardan boshlab hozirgi kunga qadar badiiy adabiyotda turli shakllarda arxetip sifatida yashab keladi. Bunda badiiy obrazga ilk asos, model bo'lishlik xususiyati muhim sanaladi. Shunga ko'ra bola obrazi badiiy adabiyotda motiv obraz sifatida namoyon bo'ladi. Jumladan, voqeaband asarlarda takrorlanuvchi obraz ko'rinishida tasvirlanadi, ya'ni yosh ko'rsatkichi, badiiy maqsadi va vazifasidan kelib chiqqan holda muayyan turg'unlikka ega bo'ladi. Shu bilan birga bola obrazi motiv va uning turli kombinatsiyalarida o'ziga xos syujet sifatida kelishi, davrdan-davrga ko'chishda o'ziga xoslikka ega bo'lishi, muayyan davrda ijodkor ongida paydo bo'lganda o'zgarib borishi ham kuzatiladi. Shuningdek, bola obraziga inson obrazining ma'lum bir davri sifatida, ya'ni shakliy-mazmuniy kategoriya (xronotop shakli) sifatida yondashiladi hamda u badiiy idrok etilgan zamon va makon uyg'unligini ifodalaydi.

Yosh psixologiyasi fan sifatida XIX asr boshlarida shakllangan bo'lishiga qaramay, uning qaror topish va rivojlanish yo'li uzoq o'tmishga borib taqaladi. Sharq mutafakkirlaridan Abu Nasr Forobiy, Abu Rayhon Beruniy, Ibn Sinolarning ta'lim-tarbiya, pedagogika, tabobatga oid risolalarida bola shaxsiyati va uning ruhiyatiga oid qimmatli fikrlar bildirilgan. Inson umrini to'rt faslga qiyoslab, uning yosh davrlarini aniq chegaralash Alisher Navoiyning "Xazoyin-ul-ma'oniyy" kulliyotida amalga oshirilgan. Birinchi devon "G'aroyib-us-sig'ar"da bolalik yoshi 7-8-20 yosh, ikkinchi devon "Navodir-ush-shabob"da yigitlik yoshi 20-35 yosh qilib belgilanadi. Sharqda bola rivojlanishiga asosan axloqiy-tarbiyaviy jihatdan yondashilgani e'tiborga molik.

Rus pedagogik psixologiyasining shakllanishi esa, XIX asrning 2-yarmiga borib taqaladi. Bu davrda madaniyat, gumanizm shaxs va bolaning ichki dunyosiga qiziqish g'oyasiga asoslangan edi. Buning isbotini Lev Tolstoyning "Bolalik", "O'smirlik", "O'spirinlik"[5] asarlarida ko'rishimiz mumkin. XX asrga kelib bu sohada jiddiy tadqiqotlar amalga oshirildi. Bu davrda bola shaxsiga e'tibor kuchaydi. Rus ruhshunosi L.S.Vigotskiy (1896-1934) yosh davrlari psixologiyasining asosiy tushuncha va g'oyalarini yaratdi. Yevropada Z.Freyd psixoanaliz nazariyasini ishlab chiqdi. Uning izdoshlari A.Freyd va M.Klyayn [6] esa, bolalik psixoanalizi asoslarini yaratdilar.

Psixologiyada yosh tushunchasi individning ma'lum aniq vaqtda belgilangan psixik taraqqiyotining bosqichi hisoblanib, ushbu bosqichda uning shaxs sifatidagi fiziologik va psixologik o'zgarishlari kuzatiladi. Bolalikni davrlarga ajratishda asos qilib, shartli mezon sifatida rivojlanishning biror-bir belgisi olinadi. Yosh davrlarini tabaqalash bo'yicha bir qator mustaqil nazariyalar mavjud. Ularga biogenetik, sotsiogenetik, psixogenetik, kognitivistik, psixoanalitik kabi nazariyalarni kiritish mumkin. Psixolog olimlar tomonidan yosh davrlari turlicha tabaqalashtiriladi. Bunda filogenez va ontogenez hodisalarining xususiyatlari asos qilib olinadi. Filogenez butun insoniyatning tarixiy rivojlanishi bo'lsa, ontogenez shaxs psixologiyasining individual rivojlanishi, tirik mavjudotning paydo bo'lgan davridan to oxirigacha bo'lgan davridagi o'zgarishlar majmuidir. Psixolog S.Xoll filogenezni psixologik o'sishning bosh qonuni deb hisoblaydi, unga ko'ra ontogenez filogeneznining muhim bosqichlarini takrorlaydi. Olimning fikricha, go'daklik hayvonlarga xos rivojlanish bosqichidan o'zga narsa emas. Bolalik esa asosiy mashg'uloti ovchilik va baliqchilik bo'lgan qadimgi kishilarning davriga mos keladi. 8-12 yoshlardagi o'sish davri yovvoyilikning oxiri va taraqqiyot boshlanishidagi kamolotga tengdir. O'spirinlik esa, jinsiy yetilishdan (12-13 yosh) boshlanib yetuklik davrigacha (22-25 yoshgacha) davom etadi

va bu romantizmga barobardir. S.Xoll talqinicha, bu davrlar ichki va tashqi nizolardan iborat bo'lib, odamda "individuallik tuyg'usi" vujudga keladi. O'z navbatida, insondagi rivojlanish bosqichlari filogenezni aynan takrorlamaydi, degan qarashlar bunday tabaqalanishni rad etadi.

L.Vigotskiyning talqinicha, yosh davrlari 6 qismga ajraladi: chaqaloqlik davri inqirozi, go'daklik – 2 oylikdan 1 yoshgacha, ilk bolalik – 1 yoshdan 3 yoshgacha, maktabgacha davr – 3 yoshdan 7 yoshgacha, maktab yoshi davri – 8 yoshdan 12 yoshgacha, pubertat (jinsiy yetilish) davri – 14 yoshdan 18 yoshgacha [7]. Bunda olim muayyan rivojlanishni vujudga keltiruvchi ruhiy yangilanishlarga tayanadi, uning fikricha, ma'lum yoshdagi inqiroz yangi davrga yo'l ochadi.

Psixologiya fanidan farqli ravishda badiiy adabiyot bolaning umumiy psixologik qonuniyatlarini emas, uning ma'lum davr va vaziyat (holat)dagi ruhiyatini va yetakchi faoliyatini individuallashtirgan umumlashma tarzida tasvirlaydi. Turli davrlarda yaratilgan bola obrazlarini qiyoslash natijasida ulardagi badiiy psixologizm ruhshunoslik ilmidagi faol yosh davrlari nazariyalari asoslanganligini kuzatishimiz mumkin. Jumladan, XX asrda yaratilgan bola obrazlarida, asosan, sotsiogenetik va psixogenetik nazariyalar ustuvorlik qiladi. Sotsiogenetik nazariya bo'yicha bolaning ijtimoiylashish holati uning shaxs sifatida kamol topishiga xizmat qiladi. Badiiy adabiyotda xarakter muhit bilan uzviy bog'liq holda tasvirlanadi, ya'ni muhit qanday bo'lsa, xarakter shunday bo'ladi, degan qarash ustuvorlik qiladi. Har bir insonga muhit ta'sirini inkor etib bo'lmaydi, biroq har bir odamning hech qanday muhit ta'sirisiz boshqariladigan o'z tabiati borligini ham e'tibordan soqit etmaymiz. Aynan bola obrazlari muhit ta'sirida emas, ko'proq o'z tabiiy xarakterlari bilan yashaydilar. Bu hol ko'pincha, muhitga mos kelmaydi, natijada bolalar uning qurboniga aylanganini ko'rishimiz mumkin.

Psixogenetik nazariyaga asoslangan obrazlarda ruhiy jarayonlarning rivojlanishi birinchi planga olib chiqiladi. Bunda bola obrazining irratsional xususiyatlari psixodinamik nuqtai-nazardan tahlil qilinadi.

Xulosa va takliflar. Xullas, so'z san'ati o'zgarib, muttasil yangilanib turar ekan, uning asosiy vositasi hisoblangan badiiy obraz haqida ham aniq ta'rif va qat'iy xulosaga kelish mumkin emas. Yondashuv usuliga bog'liq holda badiiy obraz xususiyati va tasniflariga oid ziddiyatli jihatlar doim ko'zga tashlanaveradi, ya'ni badiiy obraz individuallashtirgan umumlashma tarzida yuzaga kelar ekan, u haqda umumiy hukm chiqarish san'atni qoliplashtirishga olib keladi. Shu ma'noda badiiy adabiyotdagi bola obrazlari o'z tabiatidan kelib chiqqan holda tasvirlansa ham, o'zining bir qancha individual xususiyatlariga ega bo'ladi. Badiiy tasvir obyekti sifatida bola obrazi adabiyotni ancha kech qiziqтира boshlagan. Falsafada bolalarga e'tiborning kuchayishi, kattalardagi aql-idrokka mutloq qadriyat sifatida qarashga shubhaning paydo bo'lishi bola obrazi yaratilishiga rag'batlantiruvchi omil bo'ldi. XX asrga kelib, bolalik inson hayotining mustaqil davri sifatida qabul qilina boshladi. Psixologiyaning olamni idrok etishda muhim o'rin egallagan bolalik kategoriyalari alohida personajlar xarakterini yaratishda asos bo'lib xizmat qildi. Unga ko'ra bola obrazining chegarasi yangi shaxs shakllangan davr bo'lib, bu davr davomida shaxs sifatida shakllanib, uning dunyodagi o'z o'rni belgilanadi. Inson hayotidagi bu bosqich rivojlanishning o'ziga xos alohida qonuniyatlariga bo'ysunadi.

Yosh davrlari psixologiyasiga asoslangan holda badiiy adabiyotda bolalarning yoshi asosan 4-5 yoshdan 21-22 yoshlar oralig'ida qilib belgilanganini kuzatish mumkin. Jumladan, biz yuqorida sanab o'tgan va tadqiqot obyekti sifatida belgilangan qissalardagi qahramonlarning aynan shu yosh oralig'idagi hayotlari tasvirlanadi. Yosh psixologiyasidan farqli ravishda bola obrazlari bolalik davrini tez fursatda yashab o'tadilar. Yosh davrlari tasniflaridan qat'iy nazar badiiy adabiyotdagi obrazlar umumiy holatda "bola" nomi bilan ataladi. Badiiy obraz sifatida bolalik ruhiy poklik, ezigulik, samimiylik ramzi bo'lib assotsiatsiyalanadi hamda badiiy asarning umumiy konsepsiyasi uchun asos hisoblanadi.

ADABIYOTLAR

1. Arastu. Poetika. Axloqi kabir. Ritorika. – T.:Yangi asr avlodi, 2011. – B. 20.
2. Саримсоков Б. Бадийлик асослари ва мезонлари. – Тошкент, 2004. – Б. 8.
3. Quronov D. Adabiyot nazariyasi asoslari. – T.: "Navoiy universiteti" nashriyoti, 2018. – B. 89.
4. Golsuorsi J. Adabiyotda xarakter yaratish // Jahon adiblari adabiyot haqida. – T.:Ma'naviyat, 2010. –B. 95.
5. Толстой Л.Н. Детство. Отрочество. Юност. Трилогия. – М., 2016. 640 С.
6. Развитие в психоанализе / М.Кляйн, С.Айзек, Дж. Райверс, П.Хайманн. – М., 2001.
7. Виготский Л.С. Педагогическая психология. – М., 1991. С. 117.